

Cseppben a tenger

Erkölcsei nevelés paradox társadalmakban¹

Paradox társadalmakban élünk: egyfelől az értékek kríziséről beszélünk, másfelől sokan sürgetik az értékek előtérbe hozását. Ez az ellentmondás teszi kötelességünké a komplex valóság analizisét annak érdekében, hogy megvilágítsuk saját választásainkat, a hogy lehetővé tegyük azok realizálását mindennapi életünkben.

Értékkrisis vagy szükségszerű változás?

Erről a kérdésről *Charles Maccio* szerint *megoszlanak a vélemények*. Egyesek azt hangsúlyozzák, hogy krízishelyzet alakult ki. Az ifjúság nevelésének az eredményeit tekintve a következőket tapasztaljuk:

– kiveszett az emberek közötti érintkezésből az udvariasság. Találkozáskor már nem köszöntik egymást még a családban sem, nem adják át a járműveken az ülőhelyet az idősebbeknek és így tovább;

– az egyén autonómiája nevében csökken az igény a társadalmi beilleszkedésre, az emberek nem törődnek a szomszédakkal, kivész a vendégszeretet...

Más jelek is tanúsítják az értékek degradálódását. Majd minden országban él az idegenek iránti türelmetlenség, visszautasítás, az offenzív nacionalizmus, az erősödő dogmatizmus, szertelen fanatizmus. Mindazt, amit napjainkban e téren tapasztalunk, egy szükséges átmenetnek is tekinthetjük, amely a felhalmozott belső feszültségek felszámolását szolgálja annak érdekében, hogy egy igazságos egyensúly, emberségesebb viszonyok, demokratikusabb struktúrák jöjjenek létre.

Másokat a jelen értékeinek a számbavétele foglalkoztatja. Megállapítják, hogy ma az értékek három típusa él együtt.

1. Megtalálhatók a régi, az egymást követő kultúrákba beépült értékek. Ilyen Nyugaton a görög-latin értékek tartománya: a rend, amely uralkodott a város, az állam minden politikai szervezetében, majd az egyházak által felmagasztalt engedelmesség.

2. A régi értékek tartalma nemzedékről nemzedékre gazdagodik. Például a dialógus eredeti pedagógiai formájából az emberek közötti véleménycserévé alakult, amely az egyént a nyitottság, a másság elfogadása által gazdagította. Az évszázadok folyamán bővült az alapértékek, így a szabadság tartalma is: a görög polgár szabadságát 1789-től az egyéni szabadság váltotta fel, s ma már a népek szabadságáról szólunk, amelyet az emberi jogok deklarációjához hasonlóan egy általános nyilatkozatban foglalhatnak majd össze.

3. Új értékek terjednek el a korszak és az egyes társadalmak körülményeiben bekövetkezett változások megfelelően. A felelősségvállalást egyes régiókban például ma már minden állampolgártól – hitétől, társadalmi helyzetétől függetlenül –

¹ Az alábbiakban közölt összeállítást a Cahiers Binet folyóirat szerzőinek következő cikkei alapján szerkesztettük *Charles Maccio*: Dans une époque paradoxale une nécessaire éducation de la conscience morale. 93–106. o.; *Denis Müller*: Un autre rapport aux valeurs. 107–114. o.; *Hugues Puel*: Ouvrir le champ du débat éthique. 115–124. o.; *Louis Legrand*: Enseigner la morale aujourd'hui. 125–182. o.; *Xavier Thévenot*: Inévitable imprégnation éthique et nécessaire éducation morale. 183–191. o.

elvárják. Ennek megfelelően mindenki valamennyi őt érintő problémával kapcsolatban ki akarja fejezni véleményét, és tevékenyen részt akar venni a társadalom életében. A lakosság egyre szélesebb rétegeinek a nagyközösség életébe való bekapcsolódása nyomán új értékek fakadnak. Például a kreativitás sem egy elitnek a kiváltsága többé. Kiderült ugyanis, hogy azoknak a vállalkozóknak, akik szembeállták magukat munkájuk konkrét problémáival, innovatív jellegű megoldásokat kellett találniuk ahhoz, hogy úrrá legyenek nehézségeiken.

Hugues Puel direkt módon veti fel a kérdést: *Mit jelent az „értékek krízise” kifejezés?* Ő abból indul ki, hogy napjainkat kettősség jellemzi. Egyfelől az értékek összeomlásának vagyunk tanúi. Gondoljunk arra, hogy a bűncselekmények milyen széles skáláját mutatják be az információs csatornák a politikai korrupciótól a legpiszkosabb cselekményekig. Másfelől, ezzel egyidejűleg, megjelenik az erkölcs megújítására való törekvés, amelynek a vallásgyakorlás visszatérte csak egyik aspektusa; vele együtt növekszik az érdeklődés az etikai kérdések iránt mind a tudományban, mind a gazdasági életben.

Erősen foglalkoztatja *Puel*t az értékek és az erkölcs összeomlásának a kérdése. Nem dönthető el ugyanis megnyugtatóan, hogy a jelen generáció erkölcsösebb-e vagy kevésbé erkölcsös, mint a megelőzőek. Az általánosságnak ezen a szintjén ennek nincs értelme. Ellenkezőleg! Az eredeti kérdésfelvetés: *Mit jelent tulajdonképpen az „értékek krízise” kifejezés.* A megválaszolásához *három példa* elemzése kínálkozik.

1. Az első példa a politika területéről: a kommunizmus összeomlása, amelyre három magyarázat adható.

– a) A kommunizmus megdőlt, mivel nem volt hatékony a gazdaság területén. Ennek okai között elsősorban a gazdaság centralizációját, a munkások motiválatlanságát, az igen szerény életszínvonalat kell említeni, amely negatívumokkal szemben a médiák a Nyugat, a kapitalizmus fényűzését mutatták be.

– b) Mások az összeomlást a disszidensek pozíciójából magyarázták, amely igen hitelesnek különösen attól kezdve tűnt, amikor a Szovjetunió aláírta a helsinki EBEE megállapodást, és elismerte az emberi jogokat. Szolzsenyicin, Szaharov és mások így döntő csapásokat mértek a kommunista rendszerre, nemcsak az unióbeli hatásukkal, de publikációik nyugati visszhangján keresztül is.

– c) A harmadik magyarázat a fő szerepet a hidegháborúnak tulajdonítja. Az Amerikai Egyesült Államok a 70-es évek végétől érezhetően növelte hadi kiadásait, majd a fegyverkezés és a haditechnika a 80-as években a „csillagok háborújának” meghirdetésével kozmikusá vált. Bebizonyosodott, hogy a Szovjetunió képtelen arra, hogy megfeleljen a kihívásnak. Kitént, hogy a máris túlságosan magas hadi kiadások terhétől nyomasztott szovjet állam nem képes további fegyverkezési költségek vállalására anélkül, hogy forradalmi helyzetet hozna létre.

Mindhárom magyarázat tartalmazza a valóság egy részletét. De a vitában egy etikai tényezőnek is van helye. Vajon az óriási Szovjetunió kártyavárhoz hasonló, megdöbbentő összeomlásának nincsen-e morális oka? Megszerveződhet-e egy társadalom, kialakítható-e egy társadalompolitika hosszú távon, és működhet-e több mint hetven éven a rendszeres törvénysértésekre alapozva?

2. A gazdasági élet internacionalizálódása káprázatos jelenség. Franciaország például az általa fogyasztott áruknak több mint az egynegyedét importálja, ugyanakkor termelésének szinte ugyanakkora hányadát exportálja. Az áruhoz hasonlóan a tőke is áramlik. Az árukkal és a pénzzel együtt a kulturális és erkölcsi értékek is cirkulálnak. A japán gazdaság hatalma főként a konfucianizmus erkölcsi

értékeinek köszönhető, Max Weber tételének megfelelően, amely szerint a kapitalizmus sikere lényegfőleg a protestáns puritán etikára épül.

3. Az egészségügy területén az AIDS által teremtett drámai helyzet társadalmi szintű erkölcsi problémákat vet fel. A szexuális kapcsolatok, amelyek a legintimebb, a legszuverénebb magatartási szféra tartoztak, kicsúsznak a privát életből, és a nyilvánosság területére lépnek. A személyes felelősség problémái (aláveti-e magát valaki önként a HIV-tesztnek?), az adminisztrációs gondok (bizonyos időpontokban, például házasságkötéskor, terhesség esetén kötelező legyen-e a tesztelés?), a biztosító társaságoknak milyen új szabályozásra van szükségük az AIDS kockázatával kapcsolatban?

Denis Müller szerint az értékeknek és az erkölcsnek társadalmunk felszínén felmerülő nagy kérdései a *krízis észleléséhez* kötődnek. Úgy véli, hogy a 90-es évek eleje világszerte paradox jelenségekkel telített. Paradox még akkor is, ha az időszak a váratlan remény jegyében indul (a berlini fal leomlása, a közös Európa épülése, Bill Clinton elnökké választása). Az „új határok” azonban nem kevésbé forrásai az egyensúlyvesztésnek és -fenyegetéseknek; Kelet-Európa országainak bizonytalan volta, a volt Jugoszlávia drámája, a rasszizmus reneszánsza, a demokrácia megrokkánása, gazdasági és társadalmi feszültségek, munkanélküliség – rezignáció... Miként lehet ebben a diffúz, fojtogató helyzetben felvázolni az értékek rehabilitációjának/felelevenítésének feladatát? Az ellentmondás abban fejeződik ki, hogy krízishelyzetben spontán módon megpróbálunk visszatérni az évszázados értékekhez, látjuk azonban, hogy azok az új körülmények között már nem alkalmasak korábbi funkciójuk teljesítésére. Felfedezzük, hogy értékkrízis van. Vajon ez az általános krízisnek sajátos folyamánya vagy pedig mélyen fekvő oka-e. Agyafúrt-nak kell annak lennie, aki bizonyítani tudná valamelyiket. Mindenekfelett annak feltárása fontos ebben a szituációban, hogy mi az értékek szerepe individuális és közösségi életünk felépítésében.

Az értékek és szerepük életünkben

Müller kérdésére Maccio is keresi a választ. Az ő interpretációja szerint az értékek a cselekvés legátfogóbb orientációját meghatározó elvek, amelyek legitímálják a társadalmi szabályokat. *Tartományaik* szerint többfélék. Eszerint megkülönböztetünk gazdasági, érzelmi, intellektuális, esztétikai és az ezeket átható erkölcsi értékeket. Ha teljesen és világosan akarjuk látni, hogy melyek azok az értékek, amelyek elsősorban adnak értelmet cselekvéseinknek és irányítják azokat, ilyeneket emlegetünk, mint igazságosság, szolidaritás, szabadság, felelősség.

Az értékek csak az egyes emberek vágyaival kapcsolatban léteznek. Amikor a lényük mélységeiben gyökerező vágy, tevékenységük motorja felbukkan, akkor van lehetőségük értékeik gazdagítására. A tapasztalat a tanú rá, hogy nincsenek olyan értékek, amelyek más módon születtek volna, mint előzetesen átgondolt cselekedeteink nyomán, attól az egyéni aktustól kezdve, amikor vendégszeretettől indítva útbaigazítjuk a városban eltévedt turistát, egészen a társadalmi igazságosság megteremtéséért folytatott közösségi akcióig.

Az az érték, amelyre valamennyi mindennapi tettünk irányítójaként hivatkozunk, mindenekfelett a *lelkiismeret*. Az erkölcsi értékek a lelkiismeretből származnak, amely a minden emberben jelenlévő értelemről és érzelmekről ered. A lelkiismeret belső ítéletalkotó elvként jellemezhető, amelyhez mindenkinek hűségesen ragaszkodnia kell, és amelynek a követelményei semmi másnak sem rendel-

hetők alá. Az általa megerősített értékek arra szolgálnak, hogy orientálják a történeti és társadalmi fejlődés megítélését. Az igazságosság értéke alapján tudjuk felismerni például egy társadalomnak vagy uralomnak a nemzet egészére káros, veszélyeztető: igazságtalan voltát. Ugyanez a helyzet a többi érték szerepével is. A személyiségre nem szabad valamely külső tényező – egy vallás, filozófia vagy ideológia – által képviselt nézetet rákényszeríteni. Egyedüli irányítója csakis a lelkiismerete lehet.

Az értékek közötti eligazodást segítené rangsoruk megállapítása. *Maccio* úgy gondolja, hogy nem lehet az értékeknek valamiféle *hierarchiáját* felállítani, hiszen valamennyi egyformán fontos és hasznos: vezetőül szolgálnak állásfoglalásaink, értékítéleteink megfogalmazásánál csakúgy, mint gyakorlati tevékenységünk folyamán. *Denis Müller* egyetért vele a tekintetben, hogy egy hierarchikus és egységes értékrendszer kiépítése lehetetlen. Valójában már nem időszerű a nyugati és a közép-európai társadalmakban egy monolitikus, zárt és szigorúan előírt, a vallások által kialakított értékrendszer újjászűletése. A pluralizmusban az etika és a vallás illeszkedésének újragondolása szükséges. Ez az új helyzet szükségképpen igényli, hogy ismételten mérlegeteljünk a hagyományos etikai alapigazságok szabályozó tartalmát és kötelező erejét. Az értékek azonban nem tűntek el látóhatárunkról, ellenkezőleg: erejük teljében térnek vissza, gyakran vad és anarchikus formában. A társadalom egyes tagjai a régi, biztonságos értékeket szeretnék ugyan megerősíteni, ismét érvényesíteni; mások, s egyre többen, az újonnan megjelenő vagy még fel sem merült értékekre számítanak, olyanokra, amelyek érzékenyek a társadalmi fejlődés, a változások iránt, és képesek azokat segíteni.

Ugyanon mutat rá arra, hogy bár valamennyi értéknek van szerepe céljaink orientálásában, megjelölésében, tagadhatatlan, hogy vannak az értékek között olyanok, amelyek a többit megalapozzák, s ezek a társadalom és az egyén szempontjából a legfontosabbak. Nehézséget okoz azonban helyes *megválasztásuk*. Annak eldöntése, hogy álláspontunk kialakításánál, a különböző élethelyzetekben melyik értéket és mélységének mely fokát válasszuk irányítónkul.

Mindenkor kettős választás előtt állunk: a vezető értéknek – az igazságosság – illetve mélysége fokának, különböző dimenzióinak – törvényesség, legitimitás vagy szolidaritás – a megválasztása között.

Új viszony az értékekhez – az axiológiai mobilitás korszaka

Denis Müller állapítja meg, hogy a mai értékek áttekintése egy új felismerésre vezet: az értékekhez való viszony megváltozóban van, s ennek következtében az értékekre és az erkölcsre vonatkozó nézetek is alakulóban vannak. Az erkölcs többé nem jelent abszolút entitást, egészlegességet, valamiféle külsődlegest az egyén és a társadalom számára. Már nem kívülről, a filozófusok, az értékelmélet szakértői által idegen akarral, hatalmi úton ránk erőltetettek. Az értékek összessége, orientáló referenciát, hivatkozási keretet jelent életünk, cselekedeteink számára. Ez a tájékozódási keret nyitott, dinamikus és mozgékony, a társadalmi és személyes mozgásoknak megfelelően alakul. Szünet nélkül újra definiáljuk és alkutárgyává tesszük azt.

Az értékekről folytonosan vitázunk: nem volna lehetséges autentikus közösségi és demokratikus társadalom azoknak a referenciáknak szüntelen keresése nélkül, amelyek strukturálják és étellel teltik értékeink sorát. Maga a kommunikációs folyamat azonban hozzájárul az értékek integrációjához és transzformációjához, állandó mozgásra és újraszabályozásra készítet. Paradox módon belépünk az

axiológiai mobilitás korszakába. Az értékvilághoz való viszonyunk elvesztette korábbi merevségét; az értékek mobil referenciáknak tűnnek, amelyek alkalmasak intellektuális, erkölcsi és szociális mobilitásunk aktivizálására. Ilyen módon kibomlik és megerősítést nyer az értékek hermeneutikus köre, amely bennünket dinamikus átértékelésre vezet, és ez a dinamizmus az értékek újabb birtokbavételéhez juttat el. Maguk az értékek pedig újraélednek és humanizálódnak. Többé nem abszolútak, nem bálványok, amelyek velünk szemben az „értékek zsarnokságát” gyakorolják. Már csak ideiglenes referenciát jelentenek: nem képesek sem a kanti erkölcsi törvény, a kategorikus imperatívusz, sem az isteni akarat etikai követelményének a helyébe lépni. Az etikai tengelyen – amely az erénytől az értékekhez és azoktól az erkölcsi törvényekhez (hívók esetében az isteni kinyilatkoztatáshoz) vezet bennünket – az értékek közvetítő helyet foglalnak el.

Meg kell nyitni az etikai vitát

Messziről indul el *Hugues Puel*, amikor napjaink értékekkel kapcsolatos, talán legfontosabb feladataként a nyílt véleménycsere, a konfrontációt, a konszenzus keresését jelöli meg. Történeti megközelítésében abból indul ki, hogy mind a görög eredetű etika, mind a latin eredetű morál az emberi viselkedés erkölcsi dimenzióit hivatott szabályozni. Az erkölcs a kötelező parancsok – a „tenned kell”, illetőleg a „ne tedd” – körébe tartozik. Minden embernek szól emberi mivoltuk címén: univerzális. Az értékek a közvetítők az egyetemes és a partikuláris között. Középuton helyezkednek el egy történelmi közösség tartós meggyőződési és a szüntelen újraértékelés között, amelyet a korszakváltás, a körülmények, a felmerülő új problémák, a környezeti feltételek követelnek.

A kanti kategorikus imperatívusz – a tégy úgy, hogy cselekedeted univerzális értékű lehessen – parancsával szemben a filozófiai és vallási nézetek tekintetében egyaránt pluralista társadalmunkban nincsenek többé mindenki által elfogadandó tekintélyek. A keresés és a vita etikája él.

A modern világban az egyének és intézmények megválaszthatják céljait a dialógus és az egyetértés útján. Napjainkban már nem létezik erkölcsi hatalom, teleologikus etika, amely legitím módon minden ember számára meghatározhatná a legfőbb célokat. Ma a deontológiai etikát helyezzük előtérbe, amely ugyanazon intézménynek a partnerei között megállapított igazságos játékszabályokhoz kötődik. Így beszélünk például a piacgazdaság vagy a demokrácia etikájáról.

A fiatalok és az értékkrízis

Az értékkrízis a társadalom életére rányomja bélyegét: új problémákat, gondokat hoz felszínre. Ezek különböző súlyúak aszerint, hogy megoldásuk a társadalom egészét, egyes kor- vagy szakmai csoportjait, kis közösségeit, illetőleg az értékek mely tartományait érintik. Nem vitás, hogy össztársadalmi jelentőségűek az értékkrízisnek azok a problémái, amelyek a társadalom jövője szempontjából a fontosabb korcsoportját érintik az ifjúsággal, erkölcsi értékeivel, értékfelfogásával, és annak az alakításában igen jelentős erkölcsi neveléssel fognak össze.

Louis Legrand hangot ad annak az ellentmondásnak, hogy bár napjainkban az erkölcsről szólni egyesek szerint konzervatív megnyilvánulás, ugyanakkor az etikával való foglalkozás előnti a médiákat, s a különböző etikai bizottságok egymással versengve virágoznak. Szerinte mindez nyilvánvalóan nemcsak divatból történik,

hanem a közvélemény jelentős változását is jelzi: rámutat a nyugati társadalmak mai technikai és kulturális fejlettségét, a modernitást megelőző premodern korszakot tartósan jellemző erkölcsi bizonyosságok megrendülésére, eltűnésére.

Még a legegyszerűbb, klasszikus értékek, mint a testi higiénia, a mindennapi környezet és az élet rendje is megrendült, s ez főként a fiataloknál világosan meg is nyilvánul. Az ezekkel kapcsolatos szociális normák megtartásának a hiányát közülük még azok is furcsa módon elfogadják, akik maguk tiszteletben tartják e szabályokat: de nem háborodnak fel a normák megsértésén, hanem egyszerűen tolerálják azt. Ez az individualizmus uralma jegyében történik: „Mindenkinek van a maga életmódja” – hirdetik, s ezt a gyakorlatot mindaddig elfogadják, amíg az nem sért másokat. A fiatalok az általános szabályokat már nem tekintik kötelezőnek, mindekelőtt érvényesül az „Óvakodjunk mások megítélésétől!” elve.

Mi a helyzet a társadalmi erkölccsel? A legtöbb problémát azok a társadalmi jelenségek okozzák, amelyek nem csupán egy, hanem többféle etikai álláspontból ítéelhetők meg. Ilyenkor az egymástól eltérő erkölcsi értékeket, szabályokat elismerők között éles konfliktusok jönnek létre. Míg egyesekben mindaz, amit súlyos hibaként fognak fel – ilyen például az abortusz engedélyezése – méltatlankodást kelt, ami másokat felháborít, és az inkriminált bizonyossággal való nem kevésbé heves, antagonisztikus egyetértést vált ki. Ugyanez történhet abban esetben is, amikor egyesek bizonyos igazságtalanságokat elviselhetetlennek minősítenek, és mások még az igazságtalanság által elkövetett bűnöket is tolerálják, az emberi természettel próbálják magyarázni, az elkövetőket egyéni fogyatékosságaikkal érvelve védelmükbe veszik.

Mi a nyilvános iskola álláspontja mindezekkel kapcsolatban? Elsősorban valamennyi intézmény megegyezik abban, hogy a kialakult ellentmondásos, nemegyszer már-már anarchikus erkölcsi állapot nem felel meg a fiataloknak. Bennük, családi körülményeiktől függően, kiábrándulást okozhat, amely visszahúzóddásra vagy kollektív szorakozásokban való túlzott részvételre, esetleg, ami még rosszabb: a droghoz való menekülésre vezet. Egyeseknél a bizonyosság keresése a jellemző, ami legellentmondásosabb ügyek iránti szenvedélyes elkötelezettségben nyilvánul meg. Ez lehet a környezet védelméért, a harmadik világért való tevékenykedés, esetleg az ellenkezője: vallásos fanatizmus vagy nacionalizmus. Bármilyenek legyenek is a fiatalok helytelen attitűdjei, az iskola nem szökhet meg a mindenütt jelenlévő erkölcsi kérdések és ellentmondó attitűdök kezelése elől. Nem térhet ki előlük már csak azért sem, mert a *társadalom szellemi egysége* – amely elengedhetetlen, ha a közösségi életet, a minimális szociális békét szükségesnek tartjuk – mindig az iskolára tartozott. Vagy az iskola ma lemond az értékekről, az erkölcsi nevelésről, és magára hagyja a serdülőket ezen a ponton?

Miként tanúsíthatja az iskola érdektelenséget a társadalomnak azok iránt az etikai problémái iránt, amelyek aggasztanak és megosztanak? A nemzet túlélése vagy egyszerűbben: egy társadalom felépülése nem tud végbemenni egy olyan hely, intézmény és megfelelő időkeret nélkül, ahol kialakul és szétárad a közösség szellemi és érzelmi kötőanyaga. Régen a vallások és ideológiák töltötték be ezt a szerepet a zártság, az intolerancia és a konfliktusok létrejöttének a veszélyét is vállalva. Ma, a multikulturális társadalomban a vallásnak ez a funkciója egyre jobban háttérbe szorul, sőt némely vallás a szétválasztás és a rejtett vagy nyílt ellenségeskedés forrásaiá kezdett válni. A polgárháborúk kirobbanása az eladdig rájuk kényszerített nemzetközi ideológiával egyesített országokban, valamint a nemzeti és vallási különbségek kiéleződéséből fakadó háborúk jelzik egy ilyen

helyzet veszélyeit. Napjaink Franciaországában az iskola maradt az egyetlen intézmény, amely teret ad a különböző, nem egy esetben antagonisztikus kultúrák együttélésének. De az is már csak üres keret marad, készen a dezintegrációra, ha belőle az öt jellemző értékeknek el kell tűnniük. Ezért elengedhetetlen – amennyiben még van rá idő – elgondolkodni az iskola aktuális feltételeiről, feltérképezni a közös értékeket, és töprengeni az erkölcsi oktatás reneszánszáról. És erre annál inkább szükség van, mert Európa igyekszik magát mint egy kulturális entitást meghatározni.

Melyek a közös értékek, és mi az alapjuk?

Louis Legrand úgy gondolja, hogy a fenti kérdés megválaszolása nélkül nem valósítható meg az iskolai erkölcsi nevelés, oktatás megújítása. Nem lehet ugyanis egy egységes nevelési rendszerben megtervezni az értékek tanítását, amennyiben a közvélemény nem egységes az értékek tekintetében. Márpedig az értékfelfogások diverzitása tény a társadalomban, és jelen van az iskolában is azoknak a különbözősége által, akik iskolába járatják a gyerekeiket. A szükséges egységesítés csak anélkül kereshető, hogy tagadná a különbözőségeket. A minden gyermeket befogadó iskolában a demokráciával összefüggő első parancs a közvetített értékek alapjának feltárása. Lehetséges-e ez a keresés, és az értékeknek mely rendszerét lehet közösnek tekinteni? Az erre irányuló, lényegében filozofikus reflexiónak az a célja, hogy az iskolában ismét időszerűvé tegye az erkölccsel való foglalkozást.

A szerző aláhúzza, hogy nem kívánja a közoktatás egységes rendszerét elkülönült iskolákra szétbontani, amint azt napjainkban a liberálisok ajánlják. A lakosság összetételének és kultúrájának különbözőségeiből eredően mindenkéltől a nyilvános iskola (nálunk állami és önkormányzati – a Ford.) elé állított problémák megoldására van szükség. Ugyanis, ha minden iskola a maga sajátos, önnön értékeit terjesztené, az csak látszólag oldaná meg a problémát a három következő alapvető ok miatt:

– először: az egymásnak feszülő szellemi irányzatok összebékítése erkölcsi szükségesség, amennyiben el akarjuk kerülni az antagonista, az erőszak alkalmazására kész csoportok által létrehozott drámai változásokat,

– másodsor: a piaci viszonyok szerint működő „fogyasztói iskola” megvalósulásának szociológiai ténye arra mutat, hogy a nyilvános iskolák különbözősége következtében az iskola megválasztása nem kötelez a hivatalos ideológia elfogadására,

– harmadszor: a „fogyasztói iskola” uralma hivatalos rangra emeli a sokféleséget. Az individuális versengésre irányuló rejtett tanterv valójában azt a kemény magot alkotja, amely eltüntetni igyekszik az erkölcsoktatási törekvéseket.

Szükséges az iskola által mindenki számára közvetített erkölcs érvényes alapjának a keresése, ha valamilyen intézményes formában bármiféle erőszak és indoktrináció nélkül fenn akarjuk tartani a társadalom egységét. Természetesen már ez is értékválasztást jelent. Vizsgáljuk meg közelebbről, hogy *történetileg milyen megoldásokat találtak a közvetített erkölcs megalapozására.*

A történelem legklasszikusabb megoldása – és ma is az a népek nagy többsége számára – az erkölcsi értékeknek valamely *vallási kinyilatkoztatáshoz* kötése. A „köttablák” szent szövegei tartalmazzák az életnek azon szabályait, amelyeknek mindenkinek engedelmeskednie kell, különben a másvilágon örök szenvedés vár rá. Az országos törvényeknek fel kell eleveníteniük ezeket szabályokat, és meg

kell tartatniuk azokat a közvélemény és a törvényes büntetés eszközeivel. Az oktatásnak pedig az a lényegi funkciója, hogy megismertesse, elterjessze és elfogadtassa e szabályokat. A vallásból származtatott erkölcsi törvénynek ez a radikális koncepciója még ma is irányítja a legtöbb civilizációnak a törvényhozását és mindennapi életét. A mi nyugati világunk kivételt jelent: a felvilágosodás, az etnológia és a szociológia kritikája fokozatosan felbontotta a „kötéltáblákat”, régebben elfogadott erkölcsi szabályok relativizálódtak.

A szociológia – elsősorban Comte és a pozitivisták – megkísérelték az értékek történeti és területi sokféleségének a rendezését az emberi fejlődés diakronikus perspektívájában. Az erkölcsi törvények ebben a távlatban egy, a közösség túlélése szempontjából szükséges *társadalmi szabályozás* kifejezői, amely szabályozás következképpen függ e társadalom sajátos életének adott sajátosságaitól. Ez az oka annak, hogy az erkölcs intellektuális aspektust ölt. Durkheim híres formulája szerint: „Az erkölcs tanítása nem annak prédikálását, emlékezetbe vésését, hanem csak a magyarázását jelenti.”

A marxista kritika is hozzájárult az erkölcsi értékek szakrális jellegének lerombolásához. Hirdette, hogy a vallás a „nép ópiuma”, amely a fennálló társadalmi igazságtalanságokba való belenyugvást szolgálta, a tökéletes társadalmi rend fennállását támogatta, igazolta a kizsákmányolást. A proletár nevelésnek mindezekelőtt demisztifikációnak és társadalmi kritikának kellett tehát lennie.

Ezeknek a kritikáknak az együttese Franciaországban a tudomány ismereketeknek és velük együtt az iskolai erkölcsi nevelés alapjainak az átértékelésére vezetett. A tudomány két szempontból is az értékek hordozójának tekinthető. Először is szembeszáll a primitív, értelmetlen hiedelmekkel, módszere pedig alkalmas arra, hogy megalapozza az univerzális értékeket az igazság keresésével. Másodsorban képes olyan megcáfolhatatlan ismeretek összegyűjtésére, amelyek a társadalmi szabályokat a társadalmi működés eszközeiként magyarázzák. Napjainkra a tudomány fejlődése – főként a biológia és a környezeti ismeretek – de az erkölcs területén is a *határokat* mutatja meg.

A fejlett tudomány inkább követeli, mintsem megalapozza egy etika kidolgozását. Akkor tudja megmondani, hogy mit kell tennünk, amikor már megválasztottuk, hogy mit fogunk tenni. Azt azonban, hogy ez az első választás mi legyen, sohasem képes a tudomány megmondani. Abban tanácsot csakis az *erkölcsi lelkiismeret* adhat. Eljutunk tehát az erkölcsi értékek alapjának keresésére során az örök igazságoktól a szociológiai kritikán keresztül a kritikai racionalizmushoz, amely alkalmasnak tűnik az erkölcs oktatásának és annak meghatározására.: hogy milyen legyen annak az intézménynek a státútuma, amelynek feladata az erkölcsoktatás megvalósítása.

Az intézmény és státútuma

Az intézményről szólva *Louis Legrand* a nyilvános iskoláról beszél, de ki fog tűnni, hogy az általa elmondottak más iskolákra és nem csak a francia iskolákra vonatkoznak. Az ő véleménye szerint – túl a kikerülhetetlen és szükséges különbözőségeken – eljött egy közös európai *iskolastátútum* felvázolásának az ideje. A működés sajátos feltételeit azonban minden egyes esetben számításba kell venni, de az általános elvek tértől és időtől függetlenül érvényesek.

Annak, hogy az erkölcs alapjának az erkölcsi lelkiismeretet tekintjük, döntő következményei vannak az iskolára vonatkozóan. Ezek közül az a legfontosabb,

hogy az *erkölcsei oktatás alapvető célja az erkölcsei lelkiismeret formálása* lesz. Ez azt jelenti, hogy többé nem a szabályoknak való engedelmeskedés a cél, hanem az ítélés szabadsága és a cselekvés felelőssége, amely vagy elvezet, vagy nem a környezet által kiválasztott szabályoknak való engedelmeskedésre. Ezt az óhajtott helyzetet már a racionalisták is ismerték egy olyan korban, amikor kézenfekvő volt az egyetértés az értékekben és az általánosan elfogadott erkölcsei szabályokban. Napjainkban a lényeg a társadalmunk által meghirdetett, valamint az azoktól eltérő álláspontok ismerete és a törekvés megértésükre, valamint a kommunikáció megindítása az erkölcsei lelkiismeret univerzális követeléseinek a keresésére.

Az erkölcsei lelkiismeret formálása megköveteli a francia *laikus iskola statútumának* a megismerését is. A laicitást ennek az iskolának a megalapítói két egymást kiegészítő elv szerint értelmezték. Az első a francia forradalom által szétszaggatott rendi társadalom egyesítése volt. Ez megkövetelte a laikus iskolától – amely a nemzeti közösség túlélése érdekében – valamennyi gyerek bevonását a nyilvános iskolai oktatásba, és mindannak a száműzését – így a vallást is – száműzze onnan, ami megoszt. Másodikként ez a politikai követelés egy közös pozitív tartalmat vitt be az iskola kiüresedett ideológiai terébe: a laicizmus pozitív szellemét, amely a tudomány hozadéka volt az iskola számára. A laicizmus a tudomány objektív igazságaival a nemzet szellemi egységének megteremtéséhez szükséges új ideológiát jelentette az iskolának. Ha a laikus iskola alapvető feladata az erkölcsei lelkiismeret formálása, akkor az állandó békés konfrontáció helyének, a *kommunikáció színterének* kell lennie. Olyan színtérnek, amely az egységes iskolában összegyűjti a legkülönbözőbb társadalmi osztályokból érkező, sajátos kultúrájú gyerekeket és serdülőket, hogy kifejezzék önmagukat, megismerjék egymást, és pozitív dialógust folytassanak. Ez nem könnyű, hiszen a jelenlegi tendencia mind a társadalomban, mind az iskolában a szegregáció, az etnikai és vallási elkülönülés. Ma egy teljességgel a teljesítményre orientált társadalom nyomása érvényesül, amely az „iskola fogyasztóit” hozza létre. Az individualizmus diadalmaskodik, és az erkölcsei lelkiismeret alakítása nem a legfontosabb célja az iskolának.

Tanítható-e az erkölcs?

Már kultúránk bölcsőjében, a hellasi ligetekben sétálva tanító legnagyobb görög gondolkodókat foglalkoztatta a kérdés: tanítható-e az erkölcs? S azóta századokon keresztül kérdezték a pedagógusok és filozófusok, az etika szakemberei csakúgy, mint a politikusok és szülők, hogy milyen alapon, hol, mikor, ki és milyen módon tanítsa – ha egyáltalában lehet az erkölcsöt „tanítani”, e fogalom szűk pedagógiai értelmében.

Görög bölcsék a kérdésről

Hugues Puel utal arra, hogy *Platón* híres dialógusában *Szokratész* és *Protagorasz* témája volt a fenti kérdés. A szofista eszmét képviselő *Protagorasz* szerint „mindennek mércéje az ember”. Az ő modernizmusa evidens: nincs objektív igazság, az értékek és a célok kérdése az ember életében a kételkedés tárgya marad. Vele szemben *Szokratész* bevezeti a társadalmi és a politikai életbe a szuverén értelmet, amely garantálja a kapcsolatot az egyén cselekvése és a közjó között. Az értelemnek kell a cselekvést a jó felé orientálnia. Az erkölcsei cselekvés mindenképp a tudástól függ: az erkölcs tanítható.

Arisztotelész nem fogadja el egyik említett elődjének az álláspontját sem. *Protagorasz*tól eltérően ő jobban bízik az értelemben, de azt javasolja, hogy különböztessük meg a racionális szellem következő három funkcióját: a teoretikusát, amely az ismerethez vezet, a gyakorlatit, amely a cselekvéshez vezet, és a kreatív funkciót, amelynek a cselekvés eszközeként van szerepe. *Szokratész*szel szemben pedig azt állítja, hogy mivel az erkölcs nem egy tudomány, ezért nem is tanítható úgy, mint az elméleti ismeretek.

Tanítani az erkölcsöt, ma?

Századunk utolsó évtizedeinek erkölcsi krízisei olyan zűrzavart okoztak a pedagógusokban – állapítja meg *Xavier Thévenot* –, hogy végül azt kérdezték, vajon az erkölcsi nevelés igénye nem csak a múltba tekintő felnőttek vágya-e, akik újra akarnák alkotni az erkölcsi értékek skáláját, amely jól-rosszul, de mégis strukturalta a világ etikai arculatát. Két probléma merült fel a pedagógusokban: Kívánatos-e és egyáltalában lehetséges-e ilyen tartalmú nevelés? S ha tanítani kell az erkölcsöt, kinek a feladata ez az egyre urbanizálódó, médiák befolyásolta a pluralista világban?

A társadalmi erkölcs bélyege

Thévenot szerint a kiindulási pontunk ez lehet: semmi sem szökhet meg az erkölcs elől, *nincs erkölcsi semlegesség*. A csecsemő nem egy kaotikus világba, hanem a nyelv, a szülői kapcsolatok, szélesebben: egy kultúra által strukturált világba születik bele. Akár akarjuk, akár nem, világrajöttét már megelőzi egy kialakult, meghatározott etikai mező.

Mindenekelőtt a *nyelvi környezet hat reá*. Már születése előtt beszéltek őrá, majd nevet adtak neki, amely arra készíteti, hogy felismerje önmagát mások között. Főként első éveiben arra ösztökéli, hogy állandó kapcsolatot hozzon létre a valóságra vonatkozó intim, valamint szociális tapasztalata és a nyelv kezelése között, s a nyelv lassanként bevonja őt a megkülönböztetés általa létrehozott hálózába. „Az, hogy egy individuum személyes identitásában mi az, ami egyetemes, mindenekelőtt a nyelvi identitás” vagy: „a nyelv nem lehet erkölcsileg semleges.” (*J. M. Ferry: Les puissances de l'expérience. Cerf, 1991. 9. o.*) Ha azt ajánljuk a gyerekeknek, hogy használja az „ő”-t a személy megnevezése nélkül, hogy egy személyes partnert illessen a „te” szócskával, az „én”-t pedig alkalmazza a cselekvés alanyának megnevezésére, s ha átéli, hogy a „mi” névmás az érdekközösségről vall a cselekvésben, máris strukturál, még akkor is, ha ez a világ etikai megközelítésének csupán elnagyolt módja. Így adott az a gondolat, hogy nem lehet nem törődni a személyközi viszonyokban két személynek (a „te”nek, amely az „én” is lehet), valamint a személyes alanynak és a személytelen tárgynak (az „én”, szemben a személytelen „ő”-vel) a megkülönböztetésével. Megnyílik tehát ezzel az erkölcsi formálódás szempontjából az a nagy jelentőségű lehetőség arra, hogy a kisgyerek lépésről lépésre jobban megértse az emberi felelőség sokféleségét és a lét különböző tartományjaiban az erkölcs differenciált megállapításait.

A nyelv helyes kezelésének megtanulása az erkölcsi nevelés egyik alapvető és gyakran a legkevésbé tekintetbe vett aktusa. A nyelvi kommunikáció segítséget jelent a gyerek számára az *identitás és a másság* artikulálására. Márpedig ez a megkülönböztetés az erkölcsi élet centrumát képezi, hiszen erkölcsösen élni az

egyén számára azt jelenti, hogy álaveti magát a másság mindegyre megújuló fogadásának – megőrizve önnön identitását saját folyamatosságának érzése és önbecsülésének megtartása alapján. Beszélni tehát annyit jelent, mint egyidejűleg kapcsolódni és elkülönülni.

A társadalmi éthosztól az egyedi erkölcshez

Attól kezdve, hogy a gyerek növekszik a családi körben, máris részesül erkölcsi nevelésben, még ha nem is kimondott erkölcsi oktatásban. Az „erkölcsi leckék” mindig jelen vannak, mert a család, ha gyakran nincs is tudatában ennek, közvetít egy erkölcsöt a társadalomban élő környezeti éthosz nyomására, még ha az kevésbé átgondolt is. Minden társadalomban él ugyanis egy tényleges éthosz, amelyre jellemző, hogy „nyilvánvaló igazságoknak, mítoszoknak, szimbólumoknak, értékeknek és gyakorlatnak” az összessége (P., Bourdieu: *Esquisse d'une théorie de la pratique*. Droz, Genève, 1972. 178-179. o.). Az örökségnek, tradíciónak és a szociális környezetnek ez a *konglomerátuma*, hordozza és szabályozza az egyén, valamint a társadalom életét.

A családnak lehetősége van arra, hogy ne legyen teljesen passzív a környezetnek ezen éthosza iránt. Tudomásul veheti kényszerét, kritizálhatja tartalmát, válogathat belőle attól függően, hogy mi az, ami véleménye szerint méltó az elfogadásra, és mi az, amit vissza kell utasítania. Más szóval: a család munkálja az átmenetet a társadalmi éthosztól az *egyedi erkölcshez*, amely többé már nem egy konglomerátum. A mítoszok, elbeszélések, az individuális és intézményes minták, a rituális gyakorlat, a tiltások és szabályok *átgondolt rendszere*. Minél lelkiismeretesebben és átgondoltabban vezetik az átmenetet az éthosz és az erkölcs között, annál inkább válik a gyerek etikával történő átítatásából erkölcsi nevelés. Ez a már jelen lévő, a családot és a gyereket körülvevő, uralkodó intézményes etikából eredő erkölcsi készletet közvetítését jelenti az egészséges gyakorlati észnek abból a célból, hogy az átrostálja őket.

Az explicit erkölcsi nevelés szükségessége

Látható, hogy nincs erkölcsi semlegesség. Az erkölcsi befolyásolás már sokkal előbb megnyilvánul, mintsem valamely erkölcsi fórum megkezdene az erkölcsiség formálását. De mi ad alkalmat, mi jelent kihívást az explicit módon végzett erkölcsi nevelésre, és miért van reá szükség?

Alkalmat a *mátság sokkja* jelent. Három ilyen sokktípus jelentkezik, amelyek esetében felmerülnek a kanti kérdések. Az első az *életmódbeli mátság* váltja ki, az éthosznak és az erkölcsöknek a *pluralizmusa*, amely kérdéssé teszi valamely egyén vagy csoport számára önmaga erkölcsét. Ebből az egyénben bizonyos nyugtalanság, sőt mi több, aggodalom születik, amely ilyen megkerülhetetlen kérdésekre vezet: „Kinek van igaza? A normák mely együttese a humanitátság?” A második sokk az *időnek a mátságából* ered. Ilyen gondolatok merülnek fel az egyénben: „Az erkölcs változik; már nem is létezik az erkölcs...” Végül a harmadik, a legátütőbb erejű sokk, amely előbb vagy utóbb biztosan eléri az egyént: a *rossz*. Ez már magát az erkölcsi élet értelmét teszi kérdéssé, a hitet az ésszerű együttélésben. Tüstént megjelenik tehát az etika döntő kérdése: „Igen vagy nem érdemes-e élni? Igen vagy nem ésszerű-e bízni valakiben, reménykedni, szeretni?” Az ilyen megrázkódtatásokból ered az erkölcsi nevelés *szükségessége*.

Kinek a kötelessége az erkölcsi nevelés?

A válasz magától adódik a kérdésre: *mindenkéé*. Amennyiben ugyanis az erkölcsi nevelés elsősorban a család, az iskola, valamint az intézmények és a médiák részéről sokféle formában megjelenő nyelvi kommunikáción keresztül itatja át az egyént az őt övező környezetének az éthoszával, s ha ennek az a tartalma, hogy segítse a gyereket, a fiatalot abban, hogy tisztázza viszonyát ahhoz, ami benne ennek nyomán kialakult, akkor úgy értelmezhető, hogy a család minden tagja, az iskolai nevelés valamennyi szereplője és minden állampolgár részesül ennek a nevelésnek a felelősségéből.

Világos, hogy nem valamennyi felsorolt személynek azonos a felelőssége. Főként az erkölcsi nevelés tartalmának és módjának kell nagyon különbözőnek lennie aszerint, hogy milyen életkorúakra irányul, hogy helyileg hol bontakozik ki, s hogy adott pillanatban közvetlenül melyik fórumnak a felelőssége. Az egész kicsiknek az erkölcsi nevelése például elsősorban egészséges *játékot* kíván a szülőkkel, akiknek – *Winnicott* kifejezésével élve – „teljesen jóknak” kell lenniük, azaz a kicsinek olyan kielégülést kell okozniuk, hogy apránként nyitótá teszi őt a „te”-nek az elismerésére. Érettebb serdülőknél azonban az iskolában a tanároknak nagymértékben az ész *racionális* erőforrásaira kell hivatkozniuk, hogy a fiatalok felfogják ennek vagy annak az erkölcsi követelménynek a legitimitását. A példák már jelzik, hogy mindenkinek, aki erkölcsi nevelést végez, folyamatosan, kreatívan meg kell újítania teljes nevelési eljárás- és eszközrendszerét.

Társadalmaink karakterisztikus vonása, az éthosz és az *erkölcs pluralizmusa*, megnehezíti a nevelési feladatok megoldását. Ez bizonyára pozitív hatást gyakorol olyan esetekben, amilyenekben arra kötelezi az egyént, hogy konfrontálódjon a másik egyénnel, szembesüljön annak az övétől esetleg eltérő véleményével, és ennek következtében gondolkodjon el az erkölcsön. Ha azonban egyidejűleg nem terelődik ez a szembesülés a megfelelő mederbe, fennáll az a kockázat, hogy a fiatalban egy töredezett, szétszabdalt etikai szemlélet, akár teljes relativizmus alakuljon ki, amely helyet adhat meg nem engedhető, „rossz toleranciának”, és egyik gyakori következményének: a szélsőséges állásfoglalásnak, akár még a fasizmus megjelenésének. Ezért a nemzet valamennyi nevelési fórumának keresnie kell az értékhierarchia kérdésének a megoldását, valamint fel kell fednie mindazt, amit egy társadalom „nem tolerálhatónak” kell deklarálnon. A Nyugat országaiban – szerencsére – a sokféle etikai bizottság tevékenysége nem vezet az állampolgárban etikai passzivitásra. Hiszen végül is az ő feladata, hogy szünet nélkül törekedjen az etikai átitatottságot, minden kétértelműségével együtt olyan erkölcsi neveléssé formálni, amely a humanizmust fejleszti az egyénben. De ezt nem végezheti magányosan, pusztán lelkiismeretére támaszkodva, ami azzal a kockázattal járna, hogy univerzális erkölcsi követelménynek tűnnék a fiatal számára az, ami partikuláris, egyedi/egyéni állásfoglalás.

Az erkölcsi nevelés folyamatában a filozófusok emiatt helyezik újabban a hangsúlyt a *jól vezetett vitára*, amely egyfelől megvilágíthatja az értékek újraéledésével szemben álló elidegenedést, másfelől elvezethet a normák hierarchiájára vonatkozó konszenzus minimumához. Minél direkterbb valamely intézménynek, így az iskolának a megbízatása az erkölcsi nevelésre, annál inkább kell tagjait vitára invitálnia. Így a tanulók elkerülhetik azt az érzést, hogy töredékes vagy tisztán önkényes erkölcsi követelmények előtt állanak, és jobban megérthetik, hogy az erkölcs tisztelgetben tartása nem jelent a valóságtól elszakadt utópiák kezelésébe

való bezárkózást, hanem lépésről lépésre olyan kompromisszumoknak a kimunkálását, amelyek minden individuum számára lehetővé teszi, hogy jobban teljesítse „emberi szakmáját”.

Cahiers Binet, 1993. 3-4. sz. No 636-637

Válogatta, fordította és szerkesztette: *Majzik Lászlóné*

KÖNYVAJÁNLAT

Hamarosan megjelenik a Magyar Pedagógiai Társaság és a PRO Educatione gentis Hungariae Alapítvány közreműködésével az OKKER Oktatási Iroda kiadványaként:

A nevelésügy távlati fejlesztéséről

A VI. Nevelésügyi Kongresszus

című összefoglaló gyűjtemény

A régen várt kiadvány kísérletet tesz arra, hogy bemutassa a legfontosabb előadásokon, referátumokon, hozzászólásokon keresztül az egész magyar oktatásügyet megmozgató tanácskozást. Méltán számítunk a résztvevők, a kutatók, a könyvtárak, az iskolák érdeklődésére, várjuk a pedagógusok és a főiskolai hallgatók megrendelését.

A mintegy 300 oldalas összefoglaló ára 600 Ft. A kiadvány megrendelhető az OKKER Oktatási Irodánál (1067 Budapest, Csengery u. 68. Tel: 132-4587, 132-4588).